

O'ZBEK TILIDA LEKSIK SEMANTIK MUNOSABATLARNING IFODALANISHI

Iqtisodiyot va pedagogika Universiteti o'qituvchisi

Uralova Ma'rifat Shonazarovna

Uralovamarifat26@gmail.com

+998939311162

Annotatsiya: Leksik-semantik munosabatlarning har biri tilning lug'aviy boyligini, uslubiy imkoniyatlarini va ifoda erkinligini belgilovchi muhim omildir. Shuningdek, leksik-semantik munosabatlar faqat semantik darajada emas, balki pragmatik, stilistik va funksional jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Ular nutq uslublarida — badiiy, ilmiy, rasmiy-idora, publitsistik va og'zaki so'zlashuv uslublarida — turlicha ifoda topadi va shu orqali tilning ekspressivlik, emotsionallik va moslashuvchanlik xususiyatlarini belgilaydi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, leksik, munosabatlar, funksional, nutq, nutq uslubi, ilmiy.

Abstract: Each of the lexical-semantic relations is an important factor determining the vocabulary richness, stylistic possibilities and freedom of expression of the language. Also, lexical-semantic relations are important not only at the semantic level, but also pragmatically, stylistically and functionally. They find various expressions in speech styles - artistic, scientific, official-office, journalistic and colloquial - and thereby determine the expressiveness, emotionality and flexibility of the language.

Keywords: linguistics, lexical, relations, functional, speech, speech style, scientific.

Аннотация: Каждое из лексико-семантических отношений является важным фактором, определяющим богатство словарного запаса, стилистические возможности и свободу выражения языка. Кроме того, лексико-семантические отношения важны не только на семантическом уровне, но и прагматически, стилистически и функционально. Они находят разнообразные выражения в стилях

речи — художественном, научном, служебном, журналистском и разговорном — и тем самым определяют выразительность, эмоциональность и гибкость языка.

Ключевые слова: лингвистика, лексические, отношения, функциональные, речь, стиль речи, научный.

Til jamiyat mahsuli sifatida shakllangan murakkab, ijtimoiy biologik, psixik hodisa ekan, insonning olamni anglashi, dunyoni bilish sezgilari jamlangan a'zolarining nutq apparati sifatida takomillashuvi muayyan tarixiy davr hamda tizim talablari asosida amalga oshgan. Ya'ni, til kishilik jamiyatida eng muhim ahamiyat kasb etuvchi omillardan biri hisoblanadi. Tilda so'zlar ma'no anglatadi, biror-bir ob'ekt yoki narsa hodisani ifodalaydi va ularga belgi va ishora beradi. Tilda leksemalar orasida turli xil munosabatlar amal qiladi. Ba'zi munosabatlar ma'no asosida mavjud bo'lsa, boshqalari orasida shakliy munosabatlar mavjud bo'ladi. Shu boisdan leksemalararo munosabatlarni ikkiga ajraladi 1) leksik-semantik munosabatlar. 2) leksik-shakliy munosabatlar. Leksik-semantik munosabat deganda leksemalarning o'zaro ma'no asosidagi o'xshashlik va farqlari tushunilsa, leksik-shakliy munosabat sifatida leksemalarning o'zaro shakl asosidagi o'xshashlik va farqlari e'tiborga olinadi.¹ Ma'lum bo'ldiki, leksik birliklar lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalarining muayyan bir guruhida vazifaviy-mazmuniy mikroguruhlarini tashkil etuvchi lug'aviy birliklar zid (antonimlar, konversivlar) va zid bo'lmagan ma'nolarga ega bo'lar ekan. A'zolari zid bo'lmagan ma'nolarda tutashuvchi lug'aviy-mazmuniy qurilmalarning bir tag guruhini denotativ asosda farq qilmovchi sinonim va dublet xarakteridagi hodisalar va ularning tizimi tashkil qilishi ham yuqoridagi ma'lumotlardan bizga aniq bo'ldi. Lug'aviy, mazmuniy medioqurilmalarning boshqa bir tagguruhida ularni tashkil etuvchi muqobil leksik birliklarning denotativ asosi har xil bo'ladi. Lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalar uch guruhga ajraladi: a) shakldosh so'zlar guruhi b) ohangdosh so'zlar guruhi d) ma'nodosh so'zlar guruhi Antonimlar ma'nolari o'zaro zid lug'aviy birliklardir. Nominativ (lug'aviy) ma'nolari o'zaro zid leksemalardan tashkil topgan lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalar ham til lug'at tarkibida faol uchrovchi guruhlardan biri hisoblanadi. Antonim lug'aviy birliklar munosabatidan tarkib topgan

paradigmalarda fonetik qurilishi, yozilishi, talaffuzi har xil, bir-biriga hech ham o'xshamagan lisoniy birliklar ishtirok etadi: katta – kichik, issiq – sovuq, keng – tor, achchiq – shirin, qattiq – yumshoq; turdi – yotdi, ketdi – keldi, chiqdi – tushdi. Leksik birliklar o'rtasidagi zidlik munosabati tilshunoslikda antonimiya deb ataladi. Bu semantik munosabat, odatda, ikki lug'aviy birlik orasida yuzaga keladi va ularning har biri ikkinchisiga nisbatan antonim hisoblanadi. Ushbu birliklar juft holda antonimiya paradigmasini tashkil etadi, ya'ni ular ma'no qarama-qarshiligi asosida bir qatorga birlashadi. Masalan, baland-past, katta-kichik, chiroyli-xunuk, ozg'in-semiz kabi so'z juftliklari ma'no jihatidan bir-biriga zid bo'lib, o'zaro antonimlik munosabatini namoyon etadi. Ana shunday zid ma'noli juftliklar asosida shakllangan qatorlar antonimiya paradigmaları sifatida qaraladi. Ular tilda semantik tizimning mukammalligini ta'minlash, fikrni aniq va ravshan ifodalash, qarama-qarshi tushunchalarni taqqoslash imkonini beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan, antonimiya hodisasi tilning leksik boyligi va funksional imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim omillardan biridir. Belgi-xususiyat ma'nosiga ega so'zlarda bu xususiyat ancha faoldir. Shu bois antonimlik sifat va ravish turkumiga xos lug'aviy birliklar munosabatida ko'proq uchraydi. Bu hol sifat va ravishlardan boshqa turkum so'zlari antonimiya munosabatidan uzoq degan xulosaga olib bormaydi. Antonimlik va antonimiya munosabati ot, fe'l, olmosh turkumiga qarashli so'zlar munosabatida ham mavjud. Biroq ular sifat va ravishlardagiga nisbatan nafaolroq. Ot turkumiga xos antonimlik odatda uning belgi ma'nosini bildiruvchi guruhlarida ko'zga tashlanadi: tinchlik va urush, sevgi va nafrat, dag'allik (to'nglik) va muloyimlik, hayot-o'lim, yorug'lik-zulmat, boylik-qashshoqlik. Fe'l turkumiga xos antonimlik guruhlar ham mavjud. Masalan, bormoq – qaytmoq, og'irlashmoq – yengillashmoq, tug'ilmoq – o'lmoq, yo'qotmoq – topmoq. Til tizimida barcha so'z turkumlari o'rtasida antonimiya munosabatining mavjudligi kuzatilavermaydi. Xususan, sonlar, olmoshlar hamda modal so'zlar antonimlik munosabatini yuzaga keltira olmaydigan so'z turkumlari sirasiga kiradi. Bu guruhdagi birliklar semantik jihatdan zidlik asosida qarama-qarshi juftliklar hosil qilmaydi. Biroq ba'zi hollarda zid ma'noga ega deb baholanadigan orqa – old, ost – ust,

ich(kari) – tash(qari) kabi birliklar ko‘makchi sifatida namoyon bo‘lsada, ularning kelib chiqishiga ko‘ra ot turkumiga mansub lug‘aviy birliklar ekanligi

Darhaqiqat, bir sinonimiya paradigmasida (qatorida, uyasida) tutashuvchi lug‘aviy birliklar bir umumiy denotatsiyaga ega bo‘ladi. Masalan, uy – bino – kulba, ko‘cha – yo‘l, ko‘k – osmon – fazo, bosh – kalla paradigmatic qatorlariga e‘tibor bersak, birinchi sinonimik qatorni tashkil qilgan lug‘aviy birliklar “yashash makoni” ma‘nosidagi bir umumiy denotatsiyaga asoslangan. Keyingi sinonimik qatorni hosil qilgan lug‘aviy birliklar esa, “yer yuzini tepadan qoplovchi planeta” ma‘nosini va shu ma‘noning nolisoniy obyektini (denotatsiyasini) atagan. Ko‘cha va yo‘l, bosh va kalla lug‘aviy birliklari munosabatidan tashkil topgan sinonimiya qatorida ham shularga o‘xshash xususiyat mavjud: sinonimik muqobillar “kishilar va har xil naqliyot vositalari harakat qiladigan obyekt” ma‘nosi bilan bir umumiy denotatsiya atamasi sifatida xizmat qiladi. Bosh va kalla so‘zlarining “inson va hayvon tanasining yuqori qismi” ma‘nosini anglatishi va shu ma‘noning nolisoniy asosini hamma bir xil tushunadi. Leksik sinonimiyaga asoslangan lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalarda ma‘nodosh muqobillarning iste‘molida asosan uch jihat nazarda tutiladi: 1) ma‘no jihat; 2) uslubiy bo‘yog‘i; 3) nutqda ishlatilishi. Ma‘no tafovutlari asosida ajralib turadigan sinonimik birliklar orasida, ularning mazmuniy tuzilishi va ayrim semalarning mavjudligi hamda faoliyat ko‘rsatish xususiyatiga ko‘ra farqlar kuzatiladi. Bunday turdagi sinonimlar ilmiy adabiyotda ideografik sinonimlar deb yuritiladi. “Ideografik” atamasi yunoncha “idea” — ya‘ni tushuncha, tasavvur degan ma‘noni bildiradi. Masalan, yanglish va xato, noto‘g‘ri; kerak va lozim. Sinonimik muqobillar orasida ma‘no jilosi va ma‘no bo‘yog‘i bilan farqlanuvchi birliklar mavjud bo‘lib, bunday xususiyatga ega sinonimlar uslubiy (stilistik) sinonimlar deb ataladi. Uslubiy sinonimlar ishtirokidagi paradigmatic qatorlarda uslubiy bo‘yog‘i betaraf (neytral) bo‘lgan va bo‘lmagan leksik birliklar birgalikda qatnashadi. Stilistik bo‘yoqqa ega sinonimlar esa konnotativ ma‘nosi jihatidan ijobiy yoki salbiy xarakter kasb etadi. Masalan, yuz, bet, aft, bashara, chehra; osmon, ko‘k, samo, fazo, falak, koinot, falak; nur, shu‘la, ziyo, yog‘du. Ma‘nodosh muqobillar nutq uslubiga, ya‘ni ular tegishli bo‘lgan vazifaviy uslub turiga ko‘ra ham farqlanishi mumkin. Ana shunday uslubiy farqlanish

asosida sinonimik qatordagi ayrim leksik birliklar nutqiy sinonimlar sifatida ajratiladi. Nutqiy sinonimlar, odatda, bir ma'noni ifoda etsada, turli uslubiy kontekstlarda qo'llanishi bilan ajralib turadi. Masalan, Ko'hlik ma'nodosh muqobili so'zlashuv nutqi uchun rasmiylashgan bo'lsa, go'zal, zebo, barno singari ma'nodosh muqobillar badiiy nutq uchun xoslanganligi bilan xarakterlidir. Leksik-semantik munosabatlarning har biri tilning lug'aviy boyligini, uslubiy imkoniyatlarini va ifoda erkinligini belgilovchi muhim omildir. Shuningdek, leksik-semantik munosabatlar faqat semantik darajada emas, balki pragmatik, stilistik va funksional jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Ular nutq uslublarida — badiiy, ilmiy, rasmiy-idora, publitsistik va og'zaki so'zlashuv uslublarida — turlicha ifoda topadi va shu orqali tilning ekspressivlik, emotsionallik va moslashuvchanlik xususiyatlarini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Berdialiyev, I. Ermatov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: «Turon-iqbol», 2021.
2. U. Tursunovva boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1975.
3. R. Safarova Leksik-semantik munosabatlarning turlari T;1996
4. B. Mengliyev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Qarshi. 2004
5. Mirtojdiyev M. O'zbek tili semesilogiyasi. – T.: Mumtoz so'z , 2010.
6. Zulxumor X. Tilshunoslik nazariyasi. – T.: Nodirabegim, 2020.
7. [file:///C:/Users/user/Downloads/133-136%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/133-136%20(3).pdf)
8. <http://www.econferences.ru/index.php/dis/article/view/6991/3858>
9. Shokirova X. O'zbek tilida kesimlik kategoriyasi: shaxs aktanti va uning nutqiy voqelanishi. Filol.fan. nomz. diss. – Toshkent, 2019. – 127 b.
10. Shokirova X. Tilning lingvosemiotik strukturasi (semantik-sigmatik, sintaktik-pragmatik aspekt asosida). Filol.fan. doktori diss. – Farg'ona, 2022. – 240 b.

11. Shokirova X. Savodxonlik asoslari.– Farg‘ona, Classic. 2023.– 174 b.
12. Shokirova X. O‘zbek tilining sohada qo‘llanishi. – Farg‘ona, Poligraf Super servis. 2023. – 268 b.